

Віталій Нахманович

УЯВНА КСЕНОФОБІЯ, АБО ПАСТКИ ШКАЛИ БОГАРДУСА. ЩО РАХУЮТЬ УКРАЇНСЬКІ СОЦІОЛОГИ?

У статті розглядаються проблеми застосування вітчизняними соціологами так званої «шкали Богардуса» для вимірювання ступеня ксенофобії в українському суспільстві. Аналізуються концептуальні засади побудови та інтерпретації шкали, списки національних спільнот і груп (етнічних, етномовних, расових), які соціологи обирають як об'єкти ставлення населення. Автор доходить висновку про наявність принципових вад у застосуванні цієї методики, які суттєво спотворюють оцінку міжнаціональних стосунків і рівня ксенофобії в суспільстві, та надає пропозиції щодо її вдосконалення.

Ключові слова: соціологія, ксенофобія, національна дистанція, шкала Богардуса, національні меншини, етномовні групи.

Vitaliy Nakhmanovich. Imaginary xenophobia or Bogardus scale traps. What do Ukrainian sociologists count? *The paper addresses the problems of using the so-called “Bogardus scale” by home sociologists to measure the degree of xenophobia in the Ukrainian society. Analyzed are the conceptual principles of construction and interpretation of the scale, lists of national communities and groups (ethnic, ethno-lingual, racial) that sociologists choose as objects of public attitude. The author concludes that there are fundamental flaws in the application of this technique that significantly distort the assessment of interethnic relations and the level of xenophobia in the society, and provides suggestions for its improvement.*

Key words: sociology, xenophobia, ethnic distance, Bogardus scale, national minorities, ethno-linguistic groups.

Автор щиро вдячний В. Паніотто, який взяв на себе труд ознайомитися з двома попередніми версіями цієї статті й висловити цілу низку зауважень, які спонукали нас до подальших роздумів і суттєвого вдосконалення тексту. Ми також дякуємо

О. Шестаковському, який ознайомив нас з усіма своїми розвідками за означеною темою.

Слід констатувати: агресивний сепаратизм такого масштабу українська соціологія не передбачила. Так само, звісно, не передбачили його й українська політологія, і решта суспільних наук. Але наразі йдеться саме про соціологію, яка, крім загальних теорій та міркувань, начебто, володіє надійними інструментами вимірювання реальних настроїв у суспільстві. Звісно, можна посилається на те, що має місце російська інтервенція, що українській армії протистоїть купка найманців та терористів. Але факт залишається фактом: переважна частина суспільства з обох боків фронту свідомо підтримує ведення бойових дій і вітає, а отже, заохочує фізичне знищення противника. І декларації як законного керівництва Української держави, так і самозваних лідерів самопроголошених «республік» про лояльне ставлення до «обдуреного» населення «з того боку» не можуть затьмарити реального відчуження у суспільстві. При цьому ми спостерігаємо повномасштабне використання того, що зазвичай зветься «мовою ворожнечі» та є першим кроком до дегуманізації цілих категорій людей. Адже «фашиста» чи «ватника» вбивати набагато простіше, а знищення «укропа» чи «колорада» взагалі можна розглядати як «корисні сільгоспроботи».

Іншим аргументом може вважатися твердження щодо неетнічного характеру конфлікту в його внутрішньоукраїнському вимірі. Це дає можливість послатися на відсутність досліджень, що вимірювали би рівень іншої ксенофобії, крім саме етнічної. Але таке заперечення, на нашу думку, також є намаганням уникнути визнання проблеми за допомогою термінологічної еквілібристики. Безумовно, розглядати внутрішньоукраїнський вимір протистояння у площині «росіяни проти українців» або «російськомовні проти україномовних» є неадекватним і небезпечним спрощенням, яке саме й намагається накинути світові російський спонсор українського сепаратизму.

Очевидно, що конфлікт має, насамперед, цивілізаційний характер, і боротьба ведеться за те, де пройде кордон між самодостатньою, вільною та демократичною Європою і патерналістською,

рабською та авторитарною Євразією. Але це не вся правда, адже розподіл між двома групами українського населення, що обстоюють той або інший напрям подальшого розвитку, проходить, зокрема, і за етновними ознаками. Стійку кореляцію між етновними та політичними уподобаннями населення вітчизняні соціологи, насамперед В. Хмелько, встановили ще двадцять років тому [1]. Нові соціологічні дослідження, проведені ним та його молодшими колегами на матеріалах доленосних президентських виборів 2004 р., лише підтвердили цей феномен [2; 3].

Зі свого боку, автор провів аналогічне дослідження, взявши за основу матеріали президентських виборів 1994 і 2004 рр. і парламентських виборів 2006 р. у зіставленні з результатами переписів населення України 1989 та 2001 рр. Це, зокрема, дало змогу розглянути й дрібні етновні групи. На підставі цих матеріалів автор зробив висновок щодо одночасного формування в Україні двох політичних націй, ядром однієї з яких – української європейської нації – є україномовні українці, а іншої – (нео)радянської інтернаціональної нації – російськомовні українці, росіяни та представники національних меншин [4]. Ці висновки, до речі, так вразили мене, що після отримання перших результатів ми на рік відклали завершення дослідження і ще на два роки – його оприлюднення.

Очевидно, тут слід хоча б коротко наголосити на певних важливих моментах. По-перше, в «інтернаціональному» середовищі провідна роль належить все ж таки не представникам національних меншин, а саме зрадянзованим і зросійщеним українцям. Отже, головний цивілізаційний конфлікт відбувається між представниками етнічної більшості – державотворчого народу. По-друге, не йдеться про те, що всі, хто спілкується російською мовою, є невиліковні «совки», але маніфестація російської мови як рідної (навіть під час перепису, а не в публічний спосіб) статистично щільно пов'язана з радянсько-імперською цивілізаційно-політичною орієнтацією.

Звісно, ця залежність є досить складною. Динамічними є як самі етновні групи, так і кордон між ними на мапі України, при цьому швидкість його зміщення на схід зумовлена особливостями багатовікової історії того чи іншого регіону. Але в будь-якому разі усвідомлення цього феномену мало б спонукати соціологів більше

уваги приділяти стосункам між окремими частинами «національної більшості», замість того, щоб за звичкою роками вишукувати традиційні примари расизму й антисемітизму. Між іншим, ця проблема сьогодні стала ще нагальнішою. Адже підйом патріотизму на тлі зовнішньої агресії на певний час притлумив внутрішні культурно-цивілізаційні суперечки, але не зняв їх назавжди. Та й прихований потенціал колаборації варто оцінити. Чому ж цього не відбувається? Щоб відповісти на це питання, ми маємо оцінити інструменти, якими користуються українські соціологи, практику їх використання і релевантність трактування отриманих результатів.

Основним інструментом, яким українські соціологи вже понад 20 років вимірюють рівень ксенофобії, є так звана «шкала Богардуса». Насправді, дані, отримані за її допомогою, не є показником ксенофобії як такої, тобто страху та агресивної ворожості стосовно тих чи інших спільнот. Н. Паніна, яка саме і запровадила використання цього інструменту в Україні, обґрунтовувала свій вибір тим, що «головною проблемою для України може стати не національна нетерпимість, не жага “іноетнічної” крові, а тихе дистанціювання від “чужих”». Саме тому вона і обрала методику, яку сам її автор – американський соціолог першої половини ХХ ст. Е. Богардус називав «шкалою расової дистанції» [5]. Вона мала вимірювати рівень відкритості суспільства в цілому та окремих його груп. Згодом, описуючи «шкалу національної дистанції» як один з інструментів моніторингу соціальних змін в українському суспільстві, Н. Паніна та Є. Головаха зазначали, що вона «дає змогу вимірювати: 1) ступінь національної відокремленості; 2) національного ізоляціонізму і 3) поширеності ксенофобійних установок» [6, с. 8].

Попри це, на практиці шкалу Богардуса в Україні використовують винятково для виміру рівня ксенофобії, причому, фактично, як єдиний і абсолютний інструмент. «Більшість текстів, присвячених зростанню інтолерантності, – пише О. Шестаковський, – які базуються на емпіричних даних, або звертаються до результатів застосування шкали Богардуса, або посилаються на кількість нападів на представників етнічних меншин та іноземців чи скоєння інших *hate crimes*». Хоча, зазначає він, «відповідних етносоціологічних та етнопсихологічних методик для російського/українського суспільств існує більше, проте вони не використовуються широко» [7, с. 91].

При цьому, В. Паніотто, який також багато років застосовує шкалу Богардуса, зазначає, що «далекий від того, щоб розглядати цей індекс (і соціальну дистанцію взагалі) як валідний показник рівня ксенофобії. І ксенофобія як упередження стосовно чужого взагалі, й антисемітизм як один із проявів ксенофобії є складними багатомірними явищами, він не може бути описаний лише одним-двома індикаторами». Але, продовжує він, «на мій погляд, соціальна дистанція Богардуса й заснований на ній індекс ксенофобії, хоча й не можуть служити гарним вимірником рівня ксенофобії, однак, безсумнівно, пов'язані із цим рівнем... Тому ми не можемо дати абсолютну оцінку рівня ксенофобії, але можемо дати їй відносну оцінку, можемо порівнювати за рівнем ксенофобії різні соціально-демографічні групи між собою й можемо дати адекватну картину динаміки процесів» [8, с. 202–203].

Шкала Богардуса викликає дедалі більше сумнівів у молодих соціологів, не обтяжених багаторічним досвідом її застосування. Вона, пише О. Шестаковський, «вірогідно, більшою мірою відображає етнічні упередження, проте має низку особливостей, які дуже утруднюють її інтерпретацію. Серед них – недостатня теоретична визначеність поняття соціальної дистанції та його операціональний характер; мала диференційованість шкали як щодо складових етнічних упереджень, так і щодо ставлень за іншими критеріями; непридатність для виокремлення ворожих ставлень (що необхідно окремо підкреслити) та ставлень до етнічної більшості; соціокультурна обумовленість норм соціальної дистанції, з якої впливає відносність порядку пунктів шкали, її кумулятивності та метричності. Шкала, перенесена в контекст, кардинально відмінний від ситуації її конструювання, майже повною мірою зберегла невизначеність меж валідності, яка є наслідком її особливостей» [9, с. 46].

Якщо викласти цей «науковий виважений» текст загальною мовою, вийде, що шкала Богардуса запозичена із зовсім інших часів та інших країв; абсолютно точно не має стосунку до виміру ксенофобії; може, напевно, вимірювати «етнічні упередження», проте ми не дуже добре розуміємо, що воно таке; ну, і, зрештою, оздоблена поганим суто математичним апаратом. «Незважаючи на

це, – дещо несподівано продовжує О. Шестаковський, – шкалу Богардуса варто залишити у вжитку в українській соціології, враховуючи її поширеність, простоту застосування, надійність та вже накопичений матеріал. Необхідно лише провести низку емпіричних досліджень, щоб суттєво уточнити межі валідності шкали» [9, с. 46]. На жаль, поки вітчизняні соціологи проводять ці емпіричні дослідження, українські політики, політологи та громадські діячі будуть і надалі прямо ототожнювати дані, отримані за допомогою шкали Богардуса, із рівнем ксенофобії в українському суспільстві.

Усе це примушує нас максимально критично розглянути саму шкалу Богардуса та практику її застосування. Нагадаємо, що під час опитування за цією методикою вітчизняні дослідники¹ ставлять такі запитання респондентам стосовно певного переліку етнічних (расових) груп:

Чи згодні Ви допустити представників названої національної групи як:

1. членів Вашої родини?
2. близьких друзів?
3. сусідів?
4. колег по роботі?
5. жителів України?
6. відвідувачів України?
7. Не пускав би в Україну [8, с. 199].

Насамперед, є проблеми з самим порядком другого, третього та четвертого запитань. Як зазначає В. Середа, сумнівно, що у сьогоdnішньому місті сусіди є ближчими за колег по роботі, тоді як у селі сусіди можуть сприйматися на рівні рідних [10, с. 94]. Щоб визнати справедливність цього спостереження, треба застосувати два різновиди шкали Богардуса для різних типів поселень.

Але набагато ґрунтовніша проблема, на нашу думку, полягає в іншому, а саме – у правомірності тлумачення негативних відповідей на ті чи інші запитання, як показника саме ксенофобії.

¹ Первісний варіант шкали Богардуса був модифікований Н. Паніною відповідно до результатів апробації цієї методики в Україні у 1990–1991 рр. і відтоді використовується у запропонованому нею варіанті [5].

Почнемо з першого. Готовність допустити представника іншої національності до власної родини пов'язана взагалі зі ставленням до родини як соціального інституту. Сучасний ліберальний підхід, що розглядає родину як вільний союз двох рівних і незалежних особистостей, причому будь-якої статі, є лише одним із можливих і не факт, що найкращим. На нашу думку, традиційний підхід, що розглядає родину як складний інститут з багатьма членами, певними усталеними відносинами і так само сталим розподілом функцій між ними, є, щонайменше, не гіршою альтернативою. Очевидно, що переважна більшість реальних родин в Україні знаходиться у проміжному стані між двома окресленими вище. У будь-якому разі вдала сім'я, чи то найсучасніша, чи то найтрадиційніша, буде щасливою та довговічною, лише якщо усі її члени дотримуватимуться однакових поглядів на цей інститут та матимуть спільні культурні (або, навіть, цивілізаційні) ознаки, як-от: мову, соціальне походження, релігійні та політичні переконання, побутові традиції тощо. Отже, відповідь на перше запитання, вважаємо, в основному пов'язана з оцінкою респондентом середньостатистичного представника того чи іншого етносу (раси) як носія зазначеного комплексу ознак.

Звісно, у сьогодиншньому постмодерному суспільстві поняття колективної традиції є, швидше, уявним, а етнічні спільноти зберігають певну гомогенність лише за умов компактного сільського проживання. Тому спроба оцінки представника іншого етносу як «середнього» сама по собі вже може вважатися за форму упередження. Але навіть таке упередження зовсім не обов'язково слід пов'язувати із ксенофобією, адже воно може мати і позитивний характер, тож, навпаки, ставати підґрунтям для ксенофільії.

Зрозуміло, далеко не всі взагалі ототожнюють наявність або відсутність зазначеного вище комплексу індивідуальних ознак із належністю до певного народу. Для когось важливішими є релігійні або суспільно-політичні переконання тощо. Але з цього можна зробити лише той висновок, що аналогічні соціологічні виміри слід проводити не лише щодо етнічних груп.

Значно більшою мірою можна пов'язати із ксенофобією, тобто упередженим негативним ставленням до представника іншого народу (раси), відповіді на друге–четверте запитання. Хоча і тут

слід зважати на той факт, що близьке спілкування з людиною як з товаришем чи колегою по роботі потребує певної культурної сумісності. Що ж стосується сусідів, то навіть якщо з ними не спілкуватися, бажано не отримувати через них негативних емоцій, пов'язаних, наприклад, з манерою поведінки або публічним відправленням релігійних вправ.

П'яте запитання – про готовність допустити представників певного народу як мешканців України – теж не піддається однозначному тлумаченню. Очевидно, що теоретичний мультикультуралізм, покладений в основу національної політики значної частини західних держав, не так вже і просто перевести у переконання пересічних громадян, у тому числі й тих самих держав. Що ж стосується наших співвітчизників, то негативний досвід позірною інтернаціоналізму, що на практиці виливався у насильницьку русифікацію та денационалізацію, безумовно, спричинився до дуже трепетного ставлення до відродження та захисту власної культури та культурного простору. З іншого боку, «радянська» частина наших співгромадян так само відчайдушно прагне зберегти звичний російсько-радянський цивілізаційний простір, якому загрожують різноманітні «націоналісти» зсередини та представники західного світу ззовні. Отже, готовність допустити той чи інший народ жити в Україні, на нашу думку, значною мірою пов'язана з оцінкою загрози з його боку культурному простору респондента вже не як особистості, а як члена певної цивілізаційної спільноти.

Звісно, авторові можна вказати на те, що його тези збігаються з політичною аргументацією європейських та вітчизняних крайніх націоналістів. Але, на наше переконання, слід розрізняти об'єктивну наявність культурної, ба навіть цивілізаційної, несумісності та радикальні засоби розв'язання цієї суспільної проблеми¹.

Показником чистої суспільної ксенофобії (або, навпаки, її відсутності) можна вважати відповіді на шосте та, особливо, сьоме

¹ Свій погляд на цю проблему в контексті актуальних українських реалій автор виклав на круглому столі «Правий радикалізм у сучасній Україні: між владою та суспільством» 12 листопада 2013 р., менше, ніж за місяць, до початку Євромайдану [11].

запитання. Нічим іншим, напевно, не можна пояснити бажання заборонити представникам інших народів навіть в'їжджати до України. Безумовно, воно пов'язано із уявленням про їх надмірну небезпеку для країни, але ксенофобія саме і є негативним ставленням, що базується на хибних уявленнях чи переконаннях.

Отже, ми можемо дійти висновку, що різні варіанти відповіді на запитання за шкалою Богардуса можуть надати нам складну картину саме етно-расової дистанції, що включає в себе загальні рівні відкритості та традиціоналізму, особистий та суспільний виміри етнічного (расового) упередження та ксенофобії, уявлення про сумісність сімейних традицій і культур власного та інших народів (рас).

Проблема полягає у тому, як коректно обраховувати та тлумачити отримані результати. Є. Головаха та Н. Паніна запровадили кумулятивну шкалу, яку до сьогодні застосовують й інші українські дослідники. Згідно з готовністю допустити представника певної національності як члена власної родини отримує 1 бал, небажання навіть допускати в Україну – 7 балів, решта відповідей отримує відповідні бали у цьому проміжку. За цією шкалою вони вираховують індекс національної дистанційованості для кожної окремої національності та інтегральний індекс стосовно певного їх переліку.

Інтерпретація числового значення інтегрального індексу дослідниками така [12, с. 47–48]:

– (інтер)національна ідентичність	менше 2,5 бала;
– відкритість (толерантність)	2,5 – 4 бали;
– національна відокремленість	4 – 5 балів;
– національна ізольованість	5 – 6 балів;
– ксенофобія	понад 6 балів.

Викликає сумнів сама методологічна правомірність вираховування таких індексів. Адже ми, по суті, маємо справу з двома групами питань. Перші чотири стосуються особистого простору людини, останні три – простору суспільного. Чи вони прямо пов'язані у свідомості? Чи приязне ставлення до певного народу (а отже, щира готовність бачити його серед мешканців власної країни) обов'язково має наслідком таку саму готовність входити у

близькі стосунки з окремими його представниками? І навпаки, адже, як кажуть, «кожен антисеміт має свого улюбленого єврея»...

На жаль, ми не маємо змоги окремо аналізувати відповіді на кожне запитання або хоча б на кожну групу. Адже методологія проведення опитування та індексації відповідей передбачає принцип «матрьошки», коли загальна сума дорівнює 100%, а позитивна відповідь на перше запитання автоматично вважається такою самою на всі решту по шосте та негативною на сьоме (і так далі) [8, с. 199–200]. Між іншим, те, що усі варіанти пропонуються в одному блоці, а не у двох окремих, може впливати на респондента, який підсвідомо також починає розглядати їх як однопланові.

Тому коректним було б застосовувати дві паралельні шкали для вимірювання особистої та суспільної дистанції. До першої могли б увійти запитання 1–4, а до другої – 5–7, хоча, звісно, обидві групи мали б бути розширені. Для того, щоб зробити це коректно, слід спочатку змінити філософію дослідження, а відтак тлумачення та індексацію різних варіантів відповідей. Про що йдеться?

У концептуальній статті, присвяченій застосуванню шкали Богардуса, Є. Головаха та Н. Паніна зазначають, що «в ідеалі, коли жодну національність не відсовують на більш віддалену дистанцію, ніж “свою”, йдеться про насправді толерантну національну ідентичність, що виключає будь-яке протиставлення “своїх” та “чужих”». І хоча дослідники визнають, що «такого штибу “всебічну толерантність” слід розглядати як ліберальний ідеал, далекий від сучасних соціальних реалій», на їх думку, «наближення до такого ідеалу в міжетнічних стосунках є реальною альтернативою тому, що ми переважно спостерігаємо у сучасному світі: або фундаменталістські ідентичності, що обумовлюють тотальну нетерпимість, або “етика мандрівника” постмодерного світу, що стимулює поверхову толерантність, поблажливе та значною мірою зневажливе ставлення до всього, що пов’язано зі сталими національними ідентичностями» [12, с. 44–45].

Наше заперечення полягає в тому, що ми не вважаємо «ліберальний ідеал» реальною альтернативою зазначеним небезпекам. Людина, яка не поділяє «своїх» та «чужих», демонструє, насправді,

не толерантність, а індиферентність до національної ідентичності як такої. Таким чином, окреслений «ідеал» є не альтернативою, а передостаннім кроком на шляху до тієї самої постмодерної «етики мандрівника». Проблема сучасного світу останні сто років, на нашу думку, полягає саме у прагненні до «ідеалів», що, насправді, стають доведеною до цілком логічного абсурду абсолютизацією етно-расових, соціально-класових або релігійних протиріч, чи то, навпаки, їх повного заперечення в ім'я прав окремої людини. Альтернативою може вважатися лише побудова суспільств та світу в цілому, в якому групові особливості зберігаються, але, з одного боку, не накладаються кожній окремій людині, а з іншого, взаємодоповнюють, а не поборюють одне одного. Це означає, зокрема, що як людина, так і етнічна група мають повне право на збереження та охорону окремого культурного простору в межах власної родини, громади та держави.

Такий погляд на «ідеал» міжетнічних стосунків логічно тягне за собою інший підхід до побудови шкал національної дистанції, їх індексації та інтерпретації. На нашу думку, вони можуть мати такий вигляд:

Шкала особистої національної дистанції

Я готовий допустити представників названої національної групи як:

№	Варіант відповіді	Бали	Інтерпретація
1.	членів моєї родини, що живуть зі мною під одним дахом	-2	Національна індиферентність
2.	близьких друзів, що часто відвідують мій дім	-1	Національна відкритість
3.	сусідів або колег по роботі, з якими я часто спілкуюся	0	Національна толерантність
4.	мешканців мого міста/села, з якими я час від часу стикаюся	+1	Національна ізолюваність
5.	не бажав би, щоб вони жили у моєму місті/селі	+2	Ксенофобія

Шкала суспільної національної дистанції

Я вважаю, що представники названої національної групи:

№	Варіант відповіді	Бали	Інтерпретація
1.	можуть бути мешканцями України, культура та традиція яких має такі самі права, як українська	-2	Національна індиферентність
2.	можуть бути мешканцями України, культура та традиція яких має менші права, ніж українська	-1	Національна відкритість
3.	можуть вільно відвідувати Україну	0	Національна толерантність
4.	не можуть допускатися в Україну	+1	Національна ізолюваність
5.	не мають права на існування	+2	Ксенофобія

Крім розведення особистої та суспільної складової, такий підхід до побудови шкал дає, на нашу думку, ще дві переваги. По-перше, «нормальним» стає середнє, а не крайнє значення шкали, що є принциповим з погляду побудови моделі «ідеального» суспільства. По-друге, зникає спокуса інтерпретувати отриманий числовий показник як індекс саме і винятково «ксенофобії», а отже, знижується небезпека спекулятивного використання результатів у суспільній дискусії.

Наступна проблема полягає у коректності вирахування інтегрального індексу ставлення до різних народів (байдуже, як його називати: «індексом ксенофобії» або «індексом національного дистанціювання» [8, с. 201–202]), адже застосована до сьогодні методологія знову, на нашу думку, призводить до серйозних системних похибок. Подивимося на списки народів, щодо яких цей

індекс розраховується. Слід зазначити, що загальні переліки народів, включених до опитування, різняться у різні роки. Тому щоразу проводиться розрахунок щодо всіх народів та щодо певного фіксованого списку, щоб зберегти можливість досліджувати динаміку зміни індексу по роках. Саме на останніх ми зупинимось. Оскільки дослідження проводили окремо Інститут соціології НАН України та Київський міжнародний інститут соціології (КМІС), ці фіксовані списки помітно розрізняються:

Фіксований список Інституту соціології [5]			Фіксований список КМІС [8, с. 199]
		1.	Україномовні українці
		2.	Російськомовні українці
		3.	Росіяни
1.	Білоруси	4.	Білоруси
2.	Грузини		
3.	Євреї	5.	Євреї
4.	Кримські татари		
5.	Німці	6.	Німці
6.	Поляки	7.	Поляки
7.	Румуни	8.	Румуни
8.	Угорці		
9.	Цигани	9.	Цигани
10.	Американці	10.	Американці
		11.	Канадці
		12.	Французи
		13.	Негри

В опублікованих роботах ми не знайшли опису критеріїв відбору тих чи інших народів для включення до фіксованих списків. У приватному листуванні під час обговорення цієї статті В. Паніотто зазначив, що КМІС виходив з двох принципів: відсотка у складі населення України та рівномірного покриття шкали Богардуса, тобто до списку було включено народи, ставлення до яких є очікувано негативним, позитивним і нейтральним. Очевидно, що останній критерій є сумнівним, адже від самого початку штучно збалансовує (тобто, фактично,

викривлює) отримувану картину. Але і з дотриманням першої, формально-кількісної ознаки є багато питань.

Розглянемо фіксовані списки народів по групах. До першої входять україно- та російськомовні українці та росіяни. Зрозуміло, що саме вони становлять абсолютну більшість населення України (відповідно, 66,3%, 11,5% та 17,3% – разом 95% згідно з переписом 2001 р.) й гармонічні стосунки між ними у першу чергу визначають загальну згоду у суспільстві. Але проблема полягає в тому, що вони так само становлять абсолютну більшість (95%) респондентів. Тому під час аналізу ми стикаємося з ефектом «ставлення до самого себе», що очевидно викривляє результати у кращий бік. Інститут соціології уникає цієї проблеми, взагалі виключивши росіян та українців з аналізу, але через це отримує зворотне, негативне викривлення інтегрального індексу.

Коректним було б враховувати національну та мовну самоідентифікацію кожного респондента і виключати відповідний народ (етномовну групу) під час підрахунків. При цьому за мовну самоідентифікацію респондента можна вважати мову, якою бралось інтерв'ю, оскільки КМІС принципово в своїх опитуваннях намагається ускладнити картину мовної самоідентифікації за рахунок білінгвів. Показово, що останні не потрапляють до опитування за шкалою Богардуса, що можна вважати за визнання штучності такого підходу, коли йдеться про зовнішню ідентифікацію особи.

Певна проблема виключення під час підрахунку власного народу (етномовної групи) респондента пов'язана з тим, що у невеликої частки з них (а саме тих, хто не належить до жодного народу зі списку) середній індекс буде розраховуватися відносно більшої кількості народів. Але, на нашу думку, це є незрівнянно меншою проблемою, ніж зазначені вище.

Друга група – це національні меншини України. У списку Інституту соціології їх дев'ять, у списку КМІС – шість. Щоб оцінити коректність їх відбору, порівняємо їх з даними останнього перепису населення 2001 р. Згідно з ним 16 національних меншин мали чисельність понад 30 тис. осіб (наступні – корейці – вже менше 13 тис.), з них чотири – понад 200 тис., ще чотири – понад 100 тис.:

ІШЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України

Перепис 2001 р.			Фіксований список Інституту соціології	Фіксований список КМІС
№	Народи	Чисельність		
1.	Білоруси	275 763	Білоруси	Білоруси
2.	Молдовани	258 619		
3.	Кримські татари	248 193	Кримські татари	
4.	Болгари	204 574		
5.	Угорці	156 566	Угорці	
6.	Румуни	150 989	Румуни	Румуни
7.	Поляки	144 130	Поляки	Поляки
8.	Євреї	103 591	Євреї	Євреї
9.	Вірмени	99 894		
10.	Греки	91 548		
11.	Татари	73 304		
12.	Цигани	47 587	Цигани	Цигани
13.	Азербайджанці	45 176		
14.	Грузини	34 199	Грузини	
15.	Німці	33 302	Німці	Німці
16.	Гагаузи	31 923		

Ми бачимо, що вибір народів до обох списків має досить довільний характер. З чотирьох найбільших національних меншин до списку Інституту соціології потрапило дві, до списку КМІС – взагалі лише одна. Усі чотири наступні за чисельністю опинилися у списку Інституту соціології, а три з них – у списку КМІС. Далі, жодна з меншин, чисельність яких знаходилася у межах між 50 та 100 тис. осіб, не потрапила до обох списків. Натомість з п'яти найменших за чисельністю три опинилися у списку Інституту соціології та дві – у списку КМІС.

Спробуємо розглянути цей перелік з іншого боку. Як відомо, за характером розселення національні меншини поділяються на дисперсні та регіональні. З наведеного списку регіональними є сім меншин. З них до списку Інституту соціології потрапили три, до списку КМІС – лише одна:

№	Регіональні меншини	Регіони	Від загальної чисельності меншини	Фіксований список Інституту соціології	Фіксований список КМІС
1.	Молдовани	Одеська і Чернівецька обл.	73,9%		
2.	Кримські татари	АР Крим	98,1%	Кримські татари	
3.	Болгари	Одеська обл.	73,7%		
4.	Угорці	Закарпатська обл.	96,8%	Угорці	
5.	Румуни	Чернівецька і Закарпатська обл.	97,2%	Румуни	Румуни
6.	Греки	Донецька	84,7%		
7.	Гагаузи	Одеська	86,5%		

Занесення до переліку тих чи інших регіональних меншин у будь-якому випадку впливає на результат, адже стосунки з ними більш значущі для населення саме відповідних регіонів. З іншого боку, ставлення до кримських татар можна вважати знаковим з огляду на загальні проблеми Криму та постійну присутність у медіапросторі теми відновлення прав цього народу. Щодо решти меншин ми не можемо навести беззаперечних аргументів на користь вибору одних із них за рахунок інших.

Так само з-поміж дев'яти найбільших дисперсних меншин до списку Інституту соціології потрапили шість, до списку КМІС – п'ять:

№	Дисперсні меншини	Фіксований список Інституту соціології	Фіксований список КМІС
1.	Білоруси	Білоруси	Білоруси
2.	Поляки	Поляки	Поляки
3.	Євреї	Євреї	Євреї
4.	Вірмени		
5.	Татари		
6.	Цигани	Цигани	Цигани
7.	Азербайджанці		
8.	Грузини	Грузини	
9.	Німці	Німці	Німці

Перші три є найбільшими серед них, тому їх вибір цілком вмотивований. Очевидною є зацікавленість дослідників ставленням до циган як спільноти, щодо якої існує стале упередження, хоча, очевидно, що воно ж і спотворює середній індекс у гірший бік. Але вибір грузинів замість більш численних вірмен, відсутність в обох списках тюркських мусульманських спільнот татар і азербайджанців, натомість поява в них німців – залишаються незрозумілими.

Останнє запитання стосується народів, що не є мешканцями України. У списку Інституту соціології один такий – американці, у списку КМІС – цілих чотири (американці, канадці, французи і негри) – тобто майже третина від загальної чисельності. Вже одного цього було б достатньо, щоб отримати різні результати щодо середнього індексу. Але є ще інша проблема, пов'язана із тим, що занесення цих народів до списків значною мірою спотворює саму логіку опитування.

По-перше, насправді, йдеться не про етнічні спільноти, а про представників іншої раси та громадян певних країн. А отже, якою мірою поява останніх у списку призводить до сприйняття респондентами, скажімо, поляків чи грузинів не як мешканців України певної національності, а як громадян Польщі чи Грузії? По-друге, ситуація, за якої американець чи француз може стати членом родини респондента, його близьким товаришем, сусідом та колегою чи, навіть, мешканцем України, є, зрозуміло, абсолютно теоретичною. Отже, чи не залежать і відповіді на ці питання не так від ставлення до представників зазначених націй, як від оцінки вірогідності такої ситуації? По-третє, ставлення до них взагалі, на нашу думку, меншою мірою пов'язано із рівнем ксенофобії в українському суспільстві, ніж відбиває ставлення респондентів до відповідних країн як таких.

Щоправда, як зазначає В. Паніотто, кореляція між значеннями інтегрального індексу є дуже високою за різних модифікацій списку¹. Але очевидно, що абсолютне значення цього індексу може

¹ Для перевірки валідності було випробувано шість модифікацій, за яких зі списку вилучалися групи етносів з максимальними (цигани, негри, румуни) та мінімальними (українці, росіяни) індексами ксенофобії, а також групи, сформовані у випадковий спосіб (наприклад, німці, американці, російськомовні українці тощо) [13, с. 79–80].

досить суттєво змінюватися за різних списків етнонаціональних груп, стосовно яких він виводиться. І хоч би як у фахових коментарях соціологи не наполягали на відносному значенні інтегрального індексу, українські політики та громадські діячі саме його сприймають як безумовний показник рівня ксенофобії в суспільстві.

Одним із варіантів розв'язання цієї проблеми могла би взагалі стати відмова від розрахунку єдиного інтегрального індексу національної дистанції як такого. Натомість коректно було б розраховувати лише окремі індекси щодо східнослов'янських народів (україно- та російськомовні українці, росіяни і білоруси), найбільших компактних і дисперсних меншин (бажано, окремо), мігрантів з далекого зарубіжжя та, нарешті, іноземців.

Проте коректність складання фіксованого списку народів є лише однією з проблем. Наступна полягає в тому, що інтегральний індекс сьогодні розраховується саме як середній, тобто питома вага негативного (чи позитивного) ставлення до кожної групи є рівною. Але тоді постає питання: що ми взагалі вимірюємо – рівень реальної небезпеки та актуальні тенденції міжнаціональних стосунків чи ступінь наближення до якогось уявного ідеалу? Сьогодні виходить так, що саме останнє.

Щоб виправити цю похибку, слід зважити дані щодо кожної окремої етнонаціональної групи відповідно до її реального місця у суспільстві. Очевидно, що вороже ставлення до українців (байдуже, російсько- чи україномовних) несе в собі набагато більшу небезпеку, ніж небажання впускати до України німців чи канадців. Але тут ми маємо враховувати об'єктивний та суб'єктивний чинники. Справа в тому, що суб'єктивна оцінка респондентом місця певної етнонаціональної групи в суспільстві може не збігатися з реальними даними, отриманими, наприклад, за переписом населення. Це наочно продемонстрували результати опитування, проведеного у низці європейських країн стосовно оцінки відсотка мусульман серед населення. Виявилося, що, наприклад, у Франції мусульманське населення становить 8%, в той час як, на думку французів, їх кількість відповідає 31%. Таку саму різницю зафіксовано також і в Бельгії, громадяни якої вважають, що серед них 29% мусульман, в той час як насправді – лише 6%. Британці вважають, що мусульмани становлять 21% їхнього населення, в той час як

статистика свідчить про 5%. Схожою є також ситуація в Італії (4% мусульман проти «уявних» 20%), Німеччині (6% проти 19%), Швеції (5 проти 17%) та Іспанії (2% проти 16%) [14].

Отже, слід було б ставити респондентам додаткове запитання щодо їх оцінки питомої ваги відповідної етнонаціональної групи в суспільстві. Тоді можна було б отримати по два інтегральні індекси. Один, побудований на оцінках респондентів, дав би змогу зробити висновки щодо рівня ксенофобії в суспільстві. Інший, побудований з урахуванням офіційних даних (переписи тощо), допоміг би оцінити небезпеку реальних конфліктів на етнонаціональному ґрунті.

Усе викладене підтверджує необхідність невідкладно розпочати широку фахову дискусію з окреслених питань. Її наслідком мають стати кардинальна переоцінка результатів, отриманих унаслідок багаторічних опитувань за шкалою Богардуса, повний перегляд самої методології та запровадження інших інструментів для виміру рівня ксенофобії в суспільстві.

1. Хмелько В. Третій рік незалежності: що виявили другі президентські вибори / В. Хмелько // Україна сьогодні: Хроніка–Аналіз–Прогноз. Бюлетень Київського центра політичних досліджень і конфліктології. – 1994. – № 6. – С. 22–30.

2. Хмелько В. Є. Динаміка рейтингів і соціальний склад електоратів В.В.Ющенко та В.В.Януковича у виборчій кампанії 2004 року / В.Є. Хмелько // Політичний портрет України. Часопис фонду «Демократичні ініціативи». – Вип. 32. – К., 2005. – С. 13–25.

3. Оксамитна С. М. Регіональний поділ України на президентських виборах 2004: гендерні, вікові та освітні відмінності електоральних переважень / С.М. Оксамитна, В.Є. Хмелько // Наукові записки НаУКМА. – Т. 46: Соціологічні науки. – 2005. – С. 3–10.

4. Нахманович В. Выборы в Украине: этноязыковая составляющая политических предпочтений / В. Нахманович // Форум націй. – 2008. – № 1 (68). – Січ.

5. Паніна Н.В. Соціальна дистанція, етнічні установки та національна толерантність в Україні / Н.В. Паніна [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.saske.sk/cas/archiv/2-2004/panina.html>

6. Головаха Є. Українське суспільство 1992–2008: Соціологічний моніторинг / Є. Головаха, Н. Паніна. – К.: Інститут соціології НАН України, 2008. – 85 с.

7. Шестаковський О. Індекс підтримки національної гомогенності: досвід адаптації шкали інтолерантності / О. Шестаковський // Український соціум. – 2010. – № 1 (32). – С. 91–103.
8. Паниотто В. Динамика ксенофобии и антисемитизма в Украине (1994–2007) / В. Паниотто // Социология: теория, методы, маркетинг. – 2008. – № 1. – С. 197–214.
9. Шестаковський О.П. Історико-теоретичний аналіз шкали Богардуса / О.П. Шестаковський // Український соціум. – 2009. – № 3 (30). – С. 37–48.
10. Серета В.В. Етносоціологія: навч. посіб. / В.В. Серета – Львів: Видав. центр ЛНУ ім. Івана Франка, 2007. – 160 с.
11. Круглий стіл «Правий радикалізм у сучасній Україні: між владою та суспільством» / [Й. Зісельс, М. Буткевич, С. Васильченко, О. Гарань, Г. Гриценко, В. Ліхачов, В. Нахманович] // Форум націй. – 2013. – № 11/12 (138/139). – Листопад/Грудень.
12. Головаха Е. Национальная толерантность и идентичность в Украине / Е. Головаха, Н. Панина // Национально-гражданские идентичности и толерантность. Опыт России и Украины в период трансформации / Под ред. Л. Дробижевой, Е. Головахи. – К.: Институт социологии НАН Украины, Институт социологии НАН, 2007. – 280 с.
13. Паниотто В. Динамика ксенофобии в Украине, 1994–2002 / В. Паниотто // Социология: теория, методы, маркетинг. – 2003. – № 3. – С. 74–92.
14. Islam in Europe // The Economist. – 2015. – Jan. 7 [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.economist.com/blogs/graphicdetail/2015/01/daily-chart-2>